

INFLUENCE OF FINANCIAL LITERACY ON THE FORMATION OF HARMONIOUS ECONOMIC RELATIONS

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ГАРМОНІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Актуальність проблеми, щодо розуміння змісту категорії «фінансової грамотності» сучасними представниками держави, бізнесу та суспільства, полягає в тому, що результатом рівня такої обізнаності є загальний рівень добробуту (людини, родини, території, країни, людства). Першоджерелом знань середньостатистичної людини про «фінансову грамотність» є задачки з математики у початковій школі.

Водночас, в умовах ринку поряд з фінансовою грамотністю набуває важливості формування підприємницької компетентності починаючи зі школяра закінчуючи представниками всіх суб'єктів господарювання. Особливо в сучасних умовах розвитку світу, зокрема України. Характерними ознаками економічного простору сьогодення є, по-перше, значна динамічність стану розвитку (розвитку – як зміни певних характеристик, не завжди позитивних для світу) суб'єктів господарської діяльності в умовах цифрової економіки; по-друге, перманентність трендів розвитку суспільства в умовах глобалізації економіки; по-третє, суттєва зміна державної податкової політики і системи податків, особливо в Україні у контексті європейської інтеграції; по-четверте, в умовах української євроінтеграції, трансформація фінансово-кредитних відносин. Далеко не останні топові характеристики сучасного простору.

Від рівня володіння знаннями про фінанси і про підприємливість в умовах перманентної трансформації економічного простору залежить результат досягнення сталості розвитку будь-якої країни на засадах інклюзивності, що передбачає врахування трьох базових складових: економічної, соціальної та екологічної.

Останнім часом збільшується кількість наукових досліджень щодо концепції інклюзивного розвитку (зростання)²²⁶. Концепція, яка на думку Бобух І. та Щегель С. «розширює традиційні моделі економічного зростання, зосереджуючи увагу на рівності людського капіталу, рівня та якості життя людей, якості навколишнього середовища, соціального захисту, продовольчої безпеки, доступу до ключових ресурсів, розподілу доходу та багатства»²²⁷.

Концепція інклюзивного розвитку ґрунтується на врахуванні таких економічних явищ, як економічне зростання, бідність, нерівність доходів і можливостей доступу до ресурсів, ринків. Індекс інклюзивного розвитку (ІР; англ. Inclusive Development Index)²²⁸, розроблений та представлений у доповіді Світового економічного форуму як альтернатива показнику ВВП, є ефективним кількісним виміром процесів, що характеризують інклюзивність економічного зростання. Цей індекс є агрегованим показником, який сформовано на основі трьох груп показників: економічного зростання та розвиток країни (ВВП на душу населення, продуктивність праці, тривалість життя та зайнятість); інклюзивності та нерівності (GINI-розподіл чистого доходу, GINI-розподіл багатства, рівень бідності та середній дохід); рівності можливостей між поколіннями та сталості (скориговані чисті заощадження, викиди CO₂ / ВВП, державний борг і коефіцієнт демографічного навантаження)²²⁹.

Тому, метою даного дослідження є розглянути сучасні підходи до змісту таких категорій: «фінансова грамотність», «підприємливість», «гармонія», «гармонізація

²²⁶ Бобух І. М., Щегель С. М. (2018) Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет, с. 55-70.

Бородіна О. М., Прокопа. І. В. (2019) Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс, с. 70-85.

²²⁷ Бобух І. М., Щегель С. М. (2018) Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет, с. 55-70.

²²⁸ The Inclusive Development Index (2018). Summary and Data Highlights. World Economic Forum.

²²⁹ Цапко-Піддубна О. І. (2018) Принцип інклюзивності у сучасних концепціях економічного зростання, с. 29-36.

економічних відносин»; окреслити існуючі наслідки спотвореного розуміння змісту зазначених категорій на прикладі сформованих економічних відносин між учасниками ринку продукції тваринництва України та запропонувати дієві механізми гармонізації таких відносин на засадах інклюзивності.

Так, Бахмат Н. дає таке визначення: «фінансова грамотність – це сукупність базових знань у галузі фінансів, банківської справи, страхування, а також бюджетування особистих фінансів, які дозволяють особистості правильно підбирати необхідний фінансовий продукт чи послугу, оцінювати фінансову ситуацію в сім'ї, брати на себе фінансові зобов'язання та оцінювати пов'язанні з ними ризики, накопичувати заощадження та визначати сумнівних (шахрайських) схем щодо інвестування власних коштів та заощаджень»²³⁰.

Андрійчук В. зазначає, що «фінансова грамотність – це вміння людини розпоряджатися власними коштами, володіти основними фінансовими знаннями, що дозволить раціонально приймати фінансові рішення»²³¹.

Козакевич А. стверджує, що «більше 50% українців не займаються питаннями планування сімейного бюджету та здійснюють витрати хаотично, не задумуючись про можливість формування заощаджень»²³². Тоді як середній рівень заробітної плати в Україні у січні 2022 року склала 14 577 грн. (за курсом НБУ 410 Євро), або лише 21% рівня середньоевропейського (1 903 Євро станом на березень 2021 року)²³³. Водночас глобалізаційні процеси призводять до однакового рівня світових цін на більшості території світу на паливно-енергетичні ресурси, на м'ясо-молочну продукцію, на яйця, на рибу, на напої (каву, чай) тощо. Тому українцям просто не залишається коштів на «формування заощаджень».

Також авторка додає відносно низького рівня знань населення щодо фінансових питань, «що проявляється у використанні головним чином простих банківських послуг, не знанні своїх прав як споживачів фінансових послуг і загальній недовірі фінансово-банківським установам»²³⁴. Але, насправді, українці за останні 25 років більше 5-ти разів за одну ніч ставали біднішими в наслідок «банківських ігор» з курсом валют. До того ж, з 117 комерційних банків (станом на 1. 01. 2016 року), наразі працює 67 банків (станом на 1. 09. 2022 року)²³⁵. Більшість комерційних банківських установ пройшли процедуру банкрутства і тому багато українців втратили свої заощадження.

Отже, головна проблема не в обізнаності населення, особливо українського, яке навіть може давати поради, а в тому, що починаючи зі шкільних задач зміст «фінансової грамотності» зводиться переважно до розуміння фінансових послуг, до таких інструментів як кредит, депозит, заощадження, до особистих фінансів, до зберігання та інвестування вільних коштів. Начебто фінансово обізнана людина завжди буде мати заощадження (вільні кошти), вміти їх примножувати, переважно пасивно, в чому допоможе, чомусь, або банк, або фондовий ринок (ринок цінних паперів). Саме в останньому і полягає спотвореність знань. Головне, в більшості існуючих дослідженнях не згадується, наприклад, про податкову систему (про важливість сплати податків та про їх призначення та розподіл); про механізми ціноутворення; про важливість державного регулювання; про основи управління якістю продукції (зокрема якість освіти); про екологічну безпеку на шляху до «фінансового збагачення»; про механізми управління ризиками, а не «взяттям на себе»; про шляхи створення та справедливого розподілу національного багатства; про рівень доступу до ресурсів. Також у згаданих дослідженнях ми не знайшли інформацію про реальні цілі

²³⁰ Бахмат Н. В. (2021) Формування основ фінансової грамотності молодших школярів на уроках математики в новій українській школі.

²³¹ Андрійчук В. (2021) Навчання фінансової грамотності учнів початкової школи: міжнародний досвід.

²³² Козакевич А. С. (2022) Формування підприємливості та фінансової грамотності як фундамент економічної освіти дітей шкільного віку.

²³³ Міністерство фінансів України. Середня зарплата в Україні. Середня зарплата в Європі. (2022).

²³⁴ Козакевич А. С. (2022) Формування підприємливості та фінансової грамотності як фундамент економічної освіти дітей шкільного віку.

²³⁵ Національний банк України. Кількість банків в Україні (2008-2022).

комерційних банків; про принципову відмінність національних і іноземних як інвестицій, так і інвесторів; про інші важливі речі, які необхідні для досягнення сталого розвитку за рахунок фінансової обізнаності.

Тому, головним завданням даного дослідження є розвинути теоретико-методологічні основи фінансової грамотності, гармонії в економіці та гармонізації економічних відносин між учасниками ринку з урахуванням концептів сталого інклюзивного розвитку, що наближує суспільство до суцільного добробуту. Також необхідним є виявити причини дисгармонійності економічних відносин та узагальнити наслідки спотвореного розуміння змісту фінансової грамотності в умовах динамічного економічного простору України. На підставі останнього обґрунтувати та запропонувати основні механізми гармонізації економічних відносин.

Визначальними ознаками сучасного простору вже понад 10 років є цілий спектр таких явищ, які тільки посилюються, як: Volatility – мінливість, нестійкість; Uncertainty – невизначеність; Complexity – складність; Ambiguity – неясність, неоднозначність. Це простір, в якому стабільність, визначеність, простота і однозначність змінюються на нестабільність, невизначеність, складність і неоднозначність. Простір, в якому завдання прогнозування, керованості важко реалізувати, тоді як під час невизначеності кожна людина мріє жити в гармонії із собою, із суспільством, із природою. Головне – жити в добробуті.

У цьому процесі Україна не є виключенням. Відповідно до Національної парадигми країни в модель сталого розвитку на всіх рівнях повинна закладатися ідея підтримання єдності, цілісності й гармонійності у взаємодії безлічі штучних і природних об'єктів складних соціо-еколого-економічних систем²³⁶.

Аналіз сучасних публікацій щодо змісту понять «фінансова грамотність» та «підприємливість» свідчить про сповтореність знань з фінансових питань і у населення, і у науково-педагогічних працівників, які відповідають за наповнення навчально-методичного матеріалу для учнів молодшої, базової, старшої і вищої школи, і, головне, у представників влади і бізнесу. Як наслідок, по-перше, маємо спотворене уявлення про зміст категорій «фінансова грамотність» та «підприємливість»; по-друге, маємо на практиці віддаленість від формування гармонійних відносин між учасниками ринку, що не наближує більшу частину українського суспільства до загального добробуту на засадах інклюзивності.

Ключовим змістом категорії «фінанси» на узагальненому рівні є «відносини». А саме: економічні відносини в процесі створення (виробництва), розподілу, обміну та перерозподілу у грошовій вартості національного багатства. Тому «фінансова грамотність» – це вміння вибудовувати ефективні гармонійні економічні відносини з метою забезпечення зростання добробуту всіх рівнів (на рівні людини, родини, суспільства, країни, людства).

Відносно змісту категорії «підприємливість», Бахмат Н. наводить перелік наукових праць авторів, які присвятили свої дослідження зазначеному питанню, таких як: Ануфрієвої О., Брусенцевої О., Бурлаєнко Т., Велігона А., Мурашко О., Смірнова О., Постоевої О., Шпака О. та інших. Авторка доводить, що «бути підприємцем або підприємницею – це брати на себе відповідальність, постійно вчитися, ухвалювати рішення та розуміти, що для успіху потрібно багато працювати. Це парадигма мислення «є проблема, і я розберуся, як її вирішити» замість «у цій проблемі винні сусіди / влада / весь світ, і нічого не поробиш»²³⁷.

У 2016 році «Eurydice» – європейська інформаційна мережа в галузі освіти опублікувала звіт «Entrepreneurship Education at School in Europe» (укр. «Підприємницька освіта в школах Європи»), згідно якого освіта з підприємництва полягає у формуванні в

²³⁶ Патон Б. С. (2012) Національна парадигма сталого розвитку України, с. 46.

²³⁷ Бахмат Н. В. (2021) Формування основ фінансової грамотності молодших школярів на уроках математики в новій українській школі.

учнів навичок та способів мислення щодо перетворення творчих ідей на підприємницьку діяльність²³⁸.

Так, Гільберг Т. вважає, що підприємливість – це здатність особи втілювати задуми в життя, що передбачає креативність, потяг до інновацій та вміння ризикувати, а також здатність планувати заходи і реалізовувати їх в житті²³⁹. Економічна наукова думка категорію «підприємництво» розглядає як метод господарювання, як тип економічного мислення²⁴⁰.

Нам імпоную висновок Пріми Р. та Бортнюк Т., який зроблений на основі історичного дискурсу категорії «підприємницька компетентність», а також трактування її (категорії) змісту та складових згідно з європейським досвідом. Авторки констатують, що «підприємницька компетентність ... застосовується в усіх сферах життя; базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику»²⁴¹. Отже, зміст категорії «підприємливість» наповнюється такими базовими ознаками та критеріями, як креативність, творчість, інноваційність і ризик.

Відносно інноваційності необхідно додати, що, зі слів Онегіної В., інновації є ключовою рушійною силою соціально-економічного розвитку²⁴². Їх вплив на соціально-економічні системи є і кількісним, і якісним. Інновації прискорюють економічне зростання, змінюють технології та способи виробництва, результати виробництва, якість життя.

Відповідно звіту Global Innovation Index 2020 (укр. «Глобальний індекс інновацій 2020»)²⁴³, «чим більш розвинена економіка, тим більше вона впроваджує інновації, і навпаки», шляхом кореляційного аналізу щільності зв'язку між рівнем інноваційного розвитку країни, що оцінювався за показником глобального інноваційного індексу (ГІІ) та її економічного розвитку, який оцінювався на основі ВВП душу населення²⁴⁴.

Поряд з інноваційністю ключовим також є комунікативність, як сукупність сталих властивостей особистості, що сприяють успішному прийму, обробці (опрацюванню) та передачі (передаванню) інформації.

Кравчиною О. у роботі «Використання комп'ютерно-орієнтованого навчального середовища для розвитку підприємницької компетентності учнів (європейський досвід)»²⁴⁵ розглянуто досвід зарубіжних країн з формування підприємницької компетентності, починаючи з учнів. Авторкою розкрито зміст Європейської рамки підприємницької компетентності для громадян, яка є керівним документом. Останній використовується при написанні стандартів та навчальних програм для всіх рівнів освіти (молодша, середня і старша школа, також для вищої школи), а також у сфері соціально-трудова відносин для опису кваліфікацій. Авторкою розкрито підходи до формування підприємницької компетентності учнів в умовах комп'ютерно орієнтованого навчального середовища; наведено сучасні проекти у Великій Британії, Німеччині, Словаччині, Фінляндії; описано віртуальний довідник з підприємницької освіти, що включає інструменти і методи впровадження підприємницької освіти; практичний досвід найкращих європейських шкіл,

²³⁸ Кравчина О. Є. (2020) Використання комп'ютерно орієнтованого навчального середовища для розвитку підприємницької компетентності учнів (європейський досвід).

Entrepreneurship Education at School in Europe. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. (2016).

²³⁹ Гільберг Т. (2020) Формування підприємницької компетентності в інтегрованому курсі «Я досліджую світ». С. 10-15.

²⁴⁰ Пріма Р., Бортнюк Т. (2021) Підприємницька компетентність: сутність та дефініціювання, с. 249-258.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Онегіна В. М. (2022) Теоретико-методологічні основи дослідження інноваційної системи університету в умовах діджиталізації, с. 177-179.

²⁴³ Global Innovation Index (2020). Report / Cornell University, INSEAD, and the World Intellectual Property Organization (WIPO).

²⁴⁴ Онегіна В. М. (2022) Теоретико-методологічні основи дослідження інноваційної системи університету в умовах діджиталізації, с. 177-179.

²⁴⁵ Кравчина О. Є. (2020) Використання комп'ютерно орієнтованого навчального середовища для розвитку підприємницької компетентності учнів (європейський досвід), с. 174-179.

політичні та стратегічні документи з організації навчання з підприємництва. Подано пропозиції з формування підприємницької компетентності учнів для вітчизняних (українських) фахівців²⁴⁶.

Наступним етапом нашого дослідження стало встановлення визначення та змісту «гармонійних економічних відносин». Зазначене було здійснено на прикладі економічних відносин між учасниками ринку продукції тваринництва.

Отже, умовою досягнення добробуту та сталого розвитку будь-якої системи є гармонійний розвиток усіх її елементів. Не є виключенням і система економічних відносин, зокрема між сільськогосподарськими підприємствами та іншими суб'єктами ринку продукції тваринництва, в складі яких у дослідженні виокремлюються: товаровиробники продукції сільського господарства (господарства всіх категорій), переробні підприємства харчової промисловості (м'ясного та молочного напрямів), представники оптово-роздрібно торгівлі, населення (як кінцевий споживач, як працівник агропродовольчого сектору і як сільська спільнота), держава (як гарант продовольчої, соціальної, економічної та екологічної безпеки) (Рис. 1)²⁴⁷.

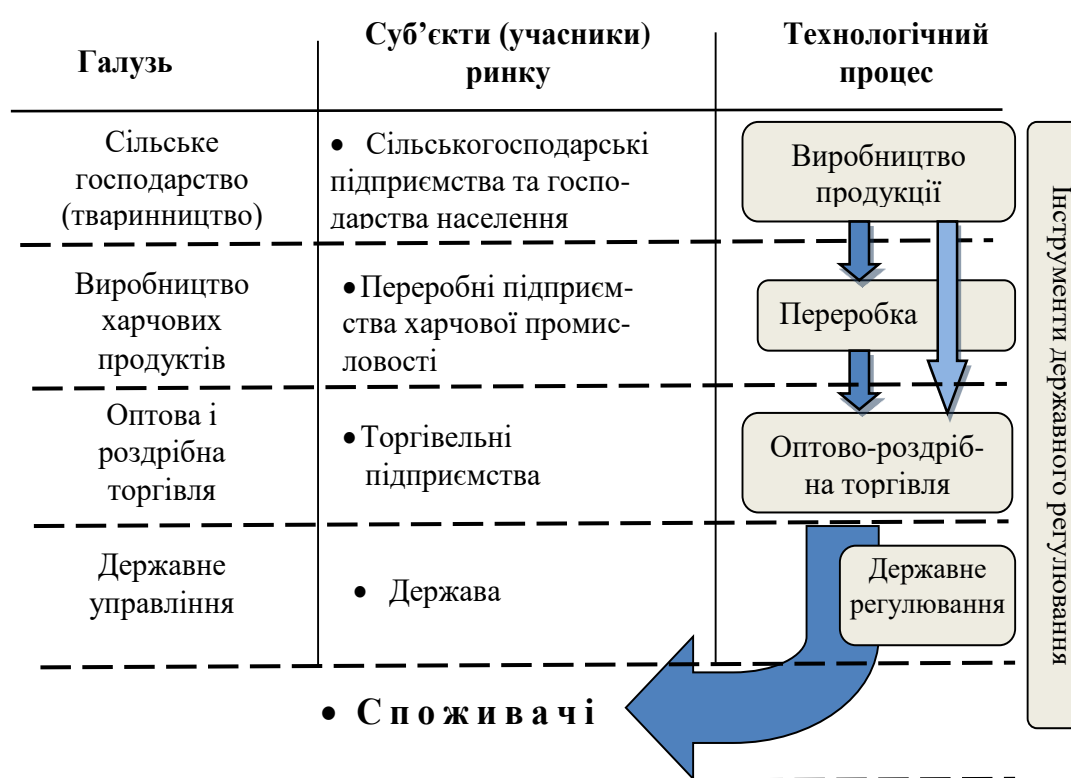

Рис. 1. Суб'єкти (учасники) ринку продукції тваринництва

Учасники ринку продукції тваринництва поєднані сукупністю економічних відносин, що пронизують організацію, здійснення та адаптацію до зміни умов технологічних процесів з ресурсного забезпечення, виробництва, переробки, розподілу, реалізації та споживання продукції тваринництва. Такі відносини постійно трансформуються у динамічному економічному просторі, одночасно впливаючи на всі його складові, визначають напрями, інтенсивність та форми змін економічних процесів.

²⁴⁶ Андрійчук В. Навчання фінансової грамотності учнів початкової школи: міжнародний досвід. Неперервна професійна освіта: теорія і практика (Серія: педагогічні науки). Вип. № 1 (66), 2021.

²⁴⁷ Кравченко О. М. (2020) Механізми гармонізації економічних відносин сільськогосподарських підприємств з суб'єктами ринку продукції тваринництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра економ. наук: 08.00.04. 42 с.

Дослідження показало, що концептуальним підходом для наукового пошуку шляхів досягнення умов сталого розвитку агропродовольчої системи має стати саме процес гармонізації елементів цієї соціо-еколого-економічної системи, зокрема економічних відносин, які є формами зв'язків та взаємозалежностей між сільськогосподарськими підприємствами та іншими суб'єктами ринку і виникають з приводу виробництва, переробки, розподілу, обміну та споживання продукції тваринництва, та спрямовані на задоволення потреб учасників шляхом реалізації їхніх інтересів.

Пошуку гармонії в економіці присвячено праці таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як Ф. Бастія²⁴⁸, Н. Бунге²⁴⁹, Г. Кері²⁵⁰, Г. Клейнер²⁵¹, В. Муляр²⁵², В. Небрат²⁵³, А. Чмут²⁵⁴. Питання сталого інклюзивного розвитку у своїх працях змістовно розглядають В. Геєць²⁵⁵, Т. Голікова²⁵⁶, Т. Зінчук²⁵⁷, Ю. Лопатинський²⁵⁸, І. Манцуrow²⁵⁹.

Проте, незважаючи на наукові напрацювання з досліджень питань фінансової грамотності, підприємливості, соціально-економічних, продовольчих та екологічних проблем розвитку економічних відносин між суб'єктами ринку, зокрема ринку продукції тваринництва, питання ознак, критеріїв гармонізації таких відносин та її механізмів в умовах перманентної трансформації економічного простору потребують поглибленого дослідження у теоретичному, методологічному, методичному і практичному аспектах.

Зміст гармонії та гармонізації як економічних категорій наповнюють такі визначальні ознаки та критерії, як злагодженість, узгодженість, співмірність, стійкість, координованість, збалансованість, урівноваженість, впорядкованість, керованість, ефективність, результативність. З урахуванням цього запропоновано трактування гармонії як такого стану функціонування системи, злагодженого взаємозв'язку її елементів з їх властивостями, який є одночасно умовою, метою і результатом існування самої системи; гармонії економічних відносин – як такого рівня злагодженості; стійкості, узгодженості, координованості, збалансованості, оптимального співвідношення, урівноваженості, впорядкованості, керованості економічних відносин між їх учасниками, який є умовою, метою і результатом сталого інклюзивного розвитку. Гармонізація економічних відносин розглядається як процес їх наближення до стану гармонії, який передбачає погодженість інтересів, впорядкованість,

---

²⁴⁸ Сэй Ж.-Б. (2000) Трактат по политической экономии; Бастия Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии, 232 с.

²⁴⁹ Бунге Н. Х. (1860) Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Керри, 72 с.

Бунге Н. Х. (1895) Очерки политико-экономической литературы, 471 с.

Небрат В. В. (2006) Теоретичні погляди М. Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної думки, с. 56-58.

²⁵⁰ Козюк В. В., Радіонова Л. А. (2011) Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст. 566 с.

²⁵¹ Клейнер Г. Б. (2008) Экономика должна быть гармоничной.

Клейнер Г. Б. (2008) Системная экономика как платформа развития современной экономической теории, с. 4-28.

²⁵² Муляр В. І. (2019) Тема гармонії у філософії Конфуція, с. 50-53.

Муляр В. І. (2017) Феномен гармонії в культурі Сходу: традиція індуїзму, с.163-168.

²⁵³ Небрат В. В. (2017) Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики, с. 151-168.

Небрат В. В. (2017) Теоретичні основи дослідження інституційної трансформації економіки, с. 34-49.

²⁵⁴ Чмут А. В. (2017) Сутність гармонізації як економічної категорії, с. 61-65.

Чмут А. В., Антош Н. В. (2017) Гармонізація відносин молокопереробних підприємств із постачальниками сировини в умовах посилення контролю якості та безпеки харчових продуктів, с. 24-28.

²⁵⁵ Геєць В. М. (2016) Економіка України: ключові проблеми і перспективи, с. 7-22.

²⁵⁶ Голікова Т. В. (2014) Інструменти регулювання просторово-економічного розвитку України, 244 с.

²⁵⁷ Зінчук Т. О. (2008) Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки України, 384 с.

Зінчук Т. О. (2016) На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід, с. 132-137.

²⁵⁸ Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. (2015) Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств, 220 с.

²⁵⁹ Манцуrow І., Манцуrow Д., Храпунова Я. (2018) Міжнародні стандарти інклюзивного розвитку як основа формування ефективної економічної політики держави, с. 413-437.

Манцуrow І. Г. (2018) Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення, с. 71-87.

координованість та керованість дій та процесів між усіма учасниками відносин на засадах їх сталого інклюзивного розвитку. Гармонізація економічних відносин є складовою гармонізації економічної системи, яку ми розуміємо як процес узгодження взаємозв'язків, що виникають між основними елементами системи, з метою забезпечення злагодженого функціонування (у просторі) та рівноважного розвитку (в часі) самої системи. Зміст кожного із критеріїв гармонії розкрито через систему індикаторів рівня гармонійності економічних відносин між суб'єктами ринку продукції тваринництва²⁶⁰.

Упорядкування існуючих наукових підходів дало підстави виділити такі критерії класифікації та види економічних відносин між сільськогосподарськими підприємствами та іншими суб'єктами ринку продукції тваринництва: за сферою суспільного відтворення (відносини у галузі виробництва, розподілу, обміну або споживання); за рівнем підпорядкованості (горизонтальні й вертикальні); за характером взаємодії (добровільні, примусові, експлуататорські й дискримінаційні); за ступенем регламентованості (формальні і неформальні); за тривалістю (короткотермінові та довготермінові); за періодичністю (регулярні або стійкі, епізодичні або змінні); за вигідністю (взаємовигідні та односторонньо вигідні); за сутністю (обміну, конкуренції, співробітництва); за змістом або природою (виробничі, розподільчі, торгівельні, фінансові, сервісні та ін.); за формами, залежно від змісту та структури (соціально-економічні, техніко-економічні, організаційно-економічні, еколого-економічні, інформаційно-економічні); за спрямованістю (внутрішньогосподарські, між представниками бізнесу (міжгосподарські, внутрішньогалузеві, міжгалузеві), між бізнесом і державою, між бізнесом і споживачем, між державою і споживачем).

Отже, фінансова грамотність є тією навичкою, яка є визначальною при вибудовуванні всіх перерахованих вище видів економічних відносин.

Умовою гармонізації економічних відносин є узгодженість інтересів суб'єктів господарювання для спрямованості на реалізацію суспільної мети, а саме, підвищення загального рівня добробуту всіх членів суспільства, забезпечення сталого розвитку економічної системи на засадах інклюзивності. Ідентифікація економічних інтересів окремих суб'єктів є необхідним етапом пошуку механізмів гармонізації відносин між суб'єктами ринку.

Отже, виходячи із вищезазначеного, нами було здійснено критичний огляд наукових напрацювань, присвячених змісту гармонії в економіці та гармонізації економічної системи, зокрема, економічних відносин, із подальшим уточненням сутності означених категорій²⁶¹.

Методологічні основи дослідження питань фінансової грамотності, підприємливості, гармонізації в економічних системах формувалися від первинних уявлень про гармонію і гармонізацію, розмежування природної і штучної економічної гармонії інтересів економічних суб'єктів, до механізмів взаємопроникнення природних і штучних економічних гармоній, ідентифікації національних економічних гармоній і гармоній на рівні наноекономіки, а саме на рівні індивідуальних економічних агентів.

Механізми гармонізації розглядаються нами у дослідженні як такі, що здатні забезпечити узгодженість інтересів суб'єктів господарювання певного ринку. До моделі механізмів гармонізації економічних відносин між сільськогосподарськими підприємствами та іншими суб'єктами ринку продукції тваринництва запропоновано включити ті механізми, які в сучасних умовах, зумовлених технологічними та структурними особливостями

²⁶⁰ Кравченко О. М. (2020) Механізми гармонізації економічних відносин сільськогосподарських підприємств з суб'єктами ринку продукції тваринництва, 42 с.

Кравченко О. М. (2017) Гармонізація економічної системи, с. 51-56.

Кравченко О. М. (2021) Дисгармонії інноваційного розвитку учасників агропродовольчого ринку продукції тваринництва України, с. 20-23.

Кравченко О. М. (2016) Harmonization of agricultural production is the basis of sustainable development of socio-economic system of Ukraine, p. 228-237.

²⁶¹ Кравченко О. М. (2018) Гармонізація в системі економічних категорій. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів, с. 161-165.

Кравченко О. М. (2017) Гармонізація економічної системи, с. 51-56.

агропродовольчого ланцюга, здатні узгодити інтереси всіх учасників (суб'єктів) ринку, а саме: механізми ціноутворення, державного регулювання, управління якістю продукції, екологічної безпеки, управління ризиками (Рис. 2).

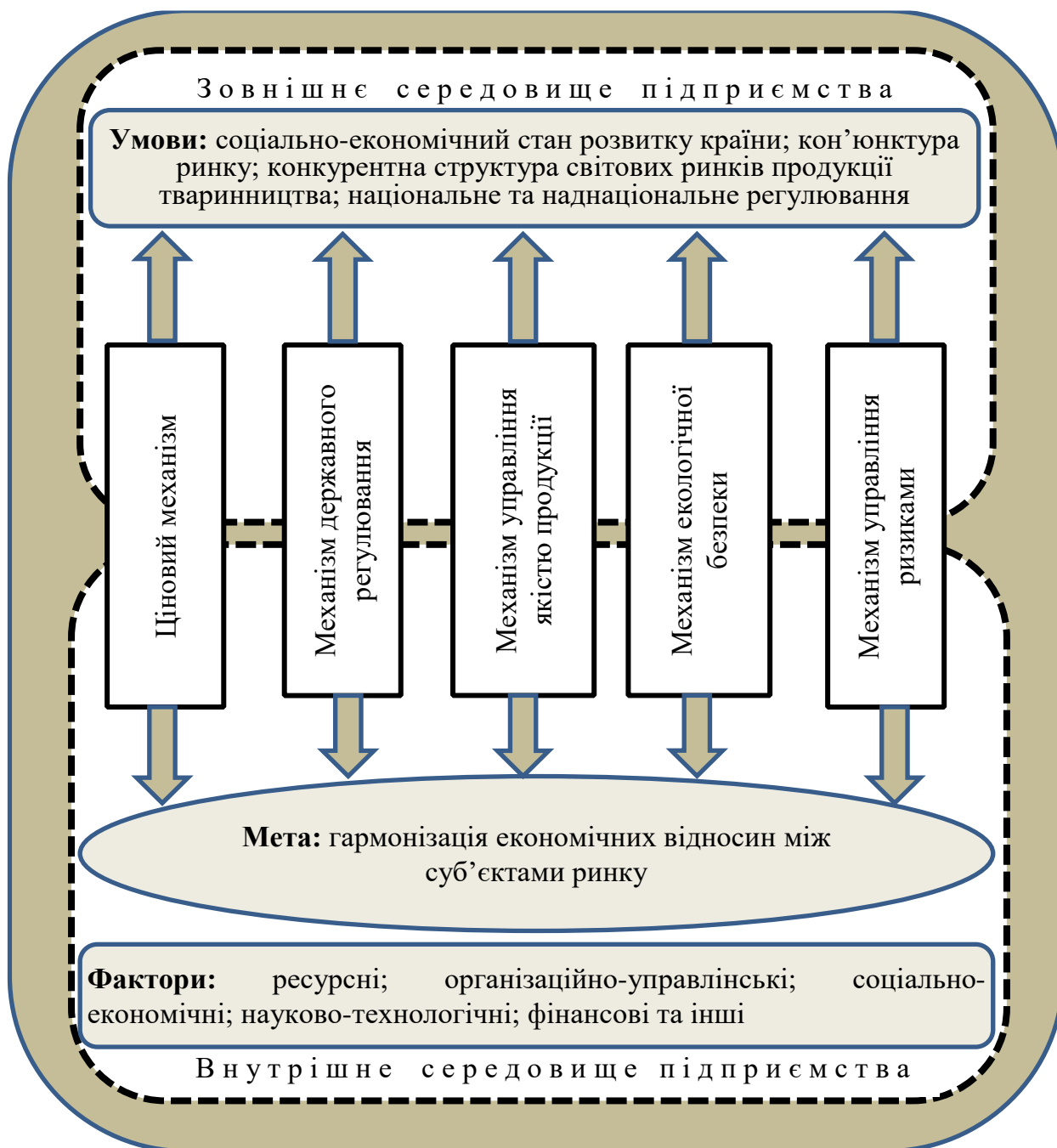

Рис. 2. Концептуальна модель механізмів гармонізації економічних відносин між сільгосп підприємствами та іншими суб'єктами ринку продукції тваринництва

Обґрунтовано, що визначальним у впливі на гармонізацію відносин обміну та розподілу, є механізми ціноутворення. Аналіз цінової трансмісії, як процесу зміни цін одних товарів внаслідок послідовної передачі шоків (імпульсів) зміни цін інших товарів на ресурсних (висхідних) та споживчих (нисхідних) ринках, є основою визначення повноти урахування чинників, особливостей динаміки, асиметричності коригування цін та доходів, ринкової сили суб'єктів ринку, узгодженості їх інтересів та гармонізації відносин.

У контексті розвитку підприємств галузі тваринництва, доведено, що додержання вимог продовольчої, соціально-економічної та екологічної безпеки є фундаментальним

методологічним принципом вибудовування механізмів гармонізації економічних відносин зазначених підприємств з усіма суб'єктами ринку продукції тваринництва. Також до складу принципів гармонізації включено такі: інклюзивності, максимізації взаємної вигоди та ефективності, узгодженості економічних інтересів, системності, керованості та цілеспрямованості, соціальної справедливості, відкритості та наукової обґрунтованості.

Здійснено систематизацію та групування індикаторів оцінки рівня гармонійності економічних відносин сільськогосподарських підприємств з суб'єктами ринку продукції тваринництва. Формалізовано три системи зазначених індикаторів: перша – для характеристики умов господарювання всіх учасників ринку на основі аналізу основних соціально-економічних показників розвитку країни та місця в ній галузі тваринництва; друга – для оцінювання результативності та ефективності господарювання підприємств-учасників агропродовольчого ланцюга продукції тваринництва; третя – для оцінювання гармонійності економічних відносин підприємств-виробників продукції тваринництва, в якій виокремлено блок критеріїв інклюзивності, блок соціально-економічних критеріїв та блок екологічних критеріїв.

Проведеним аналізом індексів споживчих цін, цін виробників промислової продукції та цін реалізації продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами (Рис. 3) доведено відносне погіршення умов обміну для сільськогосподарських підприємств-виробників продукції тваринництва.

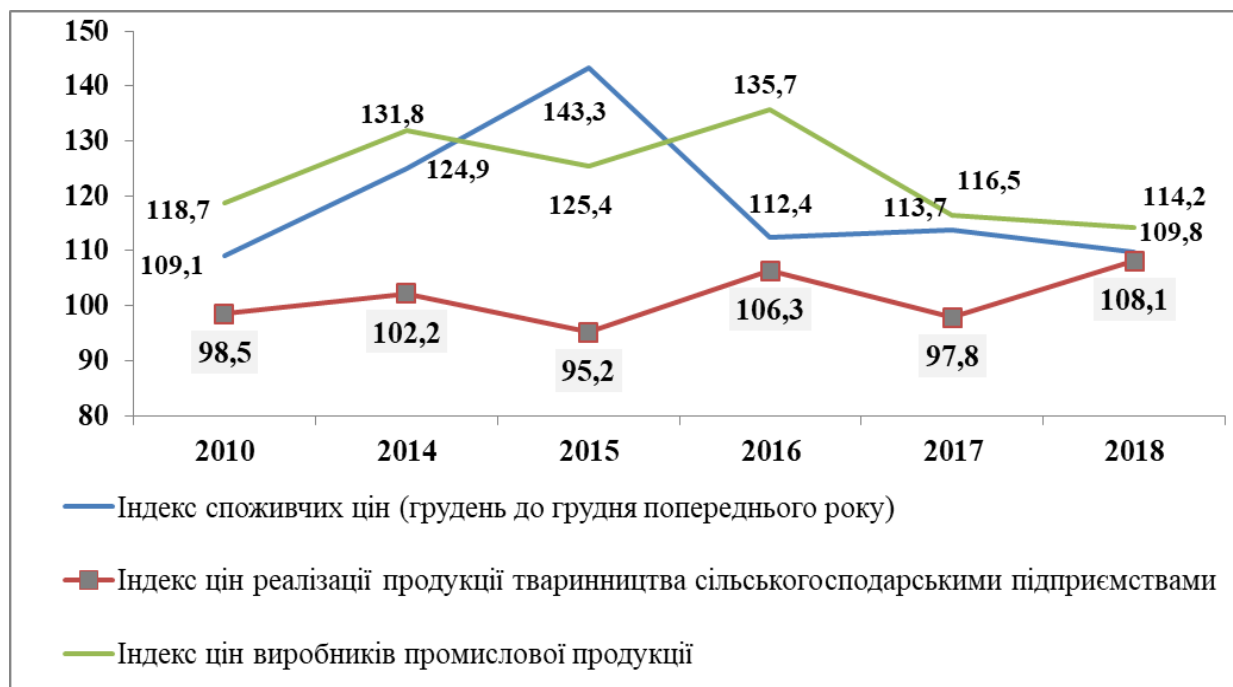

Рис. 3. Індекси цін в Україні, %

У досліджуваному періоді темпи збільшення цін виробників промислової продукції, вартість якої входить у собівартість продукції тваринництва, перевищували темпи підвищення цін на продукцію тваринництва сільськогосподарських підприємств. Так, річні індекси цін виробників промислової продукції коливалися від 114,2% до 135,7%, індекси цін виробників продукції тваринництва – від 98,5% до 108,1%.

Індекси цін на продукцію харчової переробної промисловості з року в рік були більшими за індекси цін продукції тваринництва сільськогосподарських підприємств. Наслідками цінового диспаритету стали: зменшення обсягів виробництва та споживання багатьох видів тваринницької продукції, погіршення якості ґрунтів, деструктивні процеси у розвитку сільських територій.

Узагальненням тенденцій в умовах господарювання сільськогосподарських підприємств-виробників продукції тваринництва доведено зменшення кількості потенційних

споживачів в країні, їх низьку купівельну спроможність і значне розшарування за доходами, зменшення прямих іноземних інвестицій, що ускладнює формування гармонійних відносин.

На підставі статистичних даних розраховано та проаналізовано середні значення (за п'ятирічний період) основних показників майнового і фінансового стану, забезпеченості, результативності та рентабельності діяльності груп підприємств-суб'єктів зазначеного ринку за видами економічної діяльності: тваринництво; виробництво м'яса та м'ясних продуктів; виробництво молочних продуктів; оптова торгівля сільськогосподарською сировиною та живими тваринами; оптова торгівля продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами; роздрібна торгівля продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами в спеціалізованих магазинах (Табл. 1).

Таблиця 1. Основні показники діяльності підприємств-суб'єктів ринку продукції тваринництва в Україні

Показники	Сільгоспвиробники	Переробні підприємства		Представники торгівлі		
	Тваринництво	Виробництво м'яса та м'ясопродуктів	Виробництво молочних продуктів	Оптова:		Роздрібна торгівля продуктами харчування
				сільгоспсиро-виною і живими тваринами	продуктами харчування, напоями тощо	
I. Показники майнового стану та забезпеченості						
1. Кількість зайнятих на одному підприємстві, осіб	29,7	77,0	133,4	9,1	16,4	10,4
2. Структура активів підприємств, %						
- необоротні активи	42,6	34,7	24,7	17,1	18,5	19,3
- оборотні активи	57,4	65,3	75,3	82,9	81,5	80,7
3. Структура пасивів підприємств, %						
- власний капітал	53,2	28,6	14,1	3,9	2,7	10,4
- довгострокові зобов'язання і забезпечення	10,5	20,9	17,1	25,5	17,8	8,5
- поточні зобов'язання і забезпечення	36,3	50,5	68,8	70,6	79,5	82,9
4. Коефіцієнт зносу основних засобів, %	56,4	50,0	81,14	51,1	46,2	61,6
5. Фондоозброєність, тис. грн/особа	194,2	184,9	130,1	484,4	141,9	37,7
II. Показники результативності						
6. Фондомісткість, грн/грн	0,45	0,28	0,19	0,11	0,07	0,06
7. Фондовіддача, грн/грн	2,26	3,66	5,24	9,56	15,49	18,78
8. Матеріаломісткість, грн/грн	0,76	0,83	0,77	0,11	0,08	0,13
9. Матеріаловіддача, грн/грн	1,31	1,21	1,30	9,78	12,37	10,85
10. Продуктивність праці, тис.грн/особа	450,4	676,4	686,1	4455,4	2009,1	683,2
11. Коефіцієнт оборотності оборотних активів	0,782	1,354	1,446	0,999	2,134	4,363
12. Тривалість обертання оборотних активів, днів	466,8	269,5	252,4	365,2	171,1	83,7
13. Коефіцієнт оборотності власного капіталу	0,91	3,10	7,74	74,01	85,40	31,15
III. Показники ліквідності та платоспроможності						
14. Коефіцієнт покриття	1,652	1,300	1,094	1,176	1,027	0,977
15. Коефіцієнт платоспроможності	0,532	0,286	0,141	0,039	0,027	0,104
IV. Показники рентабельності, %						
16. Норма прибутку (збитку)	8,7	2,0	-0,41	-3,2	-2,4	0,08
17. Рівень рентабельності виробництва	20,5	2,4	-0,43	-29,0	-11,6	0,11
18. Рівень рентабельності усієї діяльності	19,5	1,8	-0,7	-8,0	-4,8	-2,5

Виявлено, що характерним для підприємств-учасників ринку продукції тваринництва є суттєва розбіжність у масштабах виробництва, його продуктивності та швидкості обертання капіталу. Так, кількість зайнятих на одному підприємстві коливається від 9-16 осіб на торговельних підприємствах, майже 30 осіб на сільськогосподарських, і до 133 осіб на переробних підприємствах.

Фондо- та матеріаловіддача у торгівлі у 5 і більше разів перевищують значення цих показників у сільгосп підприємствах. Найнижчим у сільськогосподарських підприємствах є рівень продуктивності праці: 450 тис. грн вартості реалізованої продукції на 1 зайнятого, проти 670-680 тис. грн на підприємствах з переробки м'ясо-молочної сировини, і до 4 500 тис. грн у суб'єктів оптової торгівлі.

Тривалість обертання оборотних активів є найбільшою у тваринництві – 467 днів, проти 84 днів у роздрібній торгівлі. У той же час коефіцієнт оборотності власного капіталу у підприємств галузі тваринництва є найнижчим. Останні отримують лише 0,91 грн реалізованої продукції на одну гривню власного капіталу, переробні підприємства – від 3 грн до майже 8 грн, підприємства роздрібної торгівлі – 31,15 грн, суб'єкти оптової торгівлі отримують від 74 грн до 85 грн реалізованої продукції на 1 грн власного капіталу, що у 80 разів більше порівняно з сільськогосподарськими виробниками.

Незважаючи на найвище значення норми прибутку та рівня рентабельності у сільськогосподарських підприємствах, рівень факторної продуктивності (продуктивності праці, фондівіддачі, матеріаловіддачі) у цих підприємствах є найнижчим, найдовшою є тривалість обертання оборотних активів, що зумовлює високу чутливість ефективності виробництва і до цін на матеріально-технічні ресурси, і до витрат на персонал, і до розширення виробництва.

Аналізом динаміки кількості зайнятих у підприємствах-суб'єктах ринку продукції тваринництва за видами економічної діяльності констатовано неоднозначні зміни за останні майже 10 років (2010-2018 рр.). Зокрема, спостерігається суттєве скорочення кількості зайнятих працівників у виробництві з утримання і вирощування тварин, а саме у 2,3 раза (з майже 160 тис. осіб до лише 69,1 тис. осіб); зменшилася кількість зайнятих у переробних підприємствах з виробництва молочної продукції на 27,3%, до 50,2 тис. осіб, суб'єктів роздрібної торгівлі в 1,6 раза, до 9,2 тис. осіб; але відносно виробників продукції тваринництва зменшення зайнятих в оптовій торгівлі продуктами харчування було незначним – на 30%. Водночас спостерігається збільшення кількості зайнятих у представників оптової торгівлі сільськогосподарською сировиною і живими тваринами на 3%, до 26,3 тис. осіб і переробних підприємств з виробництва м'ясної продукції на 14,4%, до 57,3 тис. осіб. Отже, на 1 зайнятого у сільськогосподарському підприємстві припадає майже 2 зайнятих в оптовій торгівлі та 1,5 особи з переробки продукції.

З метою визначення рівня узгодженості інтересів основних господарюючих суб'єктів ринку продукції тваринництва було визначено розмір доданої вартості та витрат на персонал з розрахунку на одного зайнятого за видами економічної діяльності, що забезпечують ланцюг продукції тваринництва, та у середньому по Україні за 2012-2018 роки (Рис. 4).

Так як показник доданої вартості є різницею між випуском та проміжним споживанням і містить у собі первинні доходи, що створюються учасниками виробництва і розподіляються між ними, величина доданої вартості та її елементів з розрахунку на одного зайнятого можуть бути інструментами кількісного визначення рівня узгодженості інтересів усіх учасників економічних відносин агропродовольчого ланцюга.

Результатами розрахунку засвідчено, що величина доданої вартості на одного зайнятого є найбільшою в оптовій торгівлі сільськогосподарською сировиною та оптовій торгівлі продуктами харчування, її середнє значення перевищує у 4,2 раза та 1,5 раза величину доданої вартості на одного зайнятого в економіці в цілому та в 5 і 1,8 раза у сільському господарстві, відповідно. За найбільшого значення витрат на персонал у цих самих ланках агропродовольчого ланцюга, який в оптовій торгівлі сільськогосподарською сировиною перевищує в 1,4 раза середній в економіці та в 1,8 раза у сільськогосподарських підприємствах, найбільшим є і значення фінансового результату на одного зайнятого в підприємствах оптової торгівлі сільськогосподарською сировиною та оптової торгівлі продуктами харчування. Розмір валового прибутку, змішаного доходу (з урахуванням інших податків за виключенням інших субсидій, пов'язаних з виробництвом) від господарської діяльності підприємств-учасників ринку продукції тваринництва становить: 153 тис. грн на

одного зайнятого у сільгоспвиробників (або 88% середнього рівня в економіці); 302 тис. грн і 930 тис. грн, відповідно, у представників оптової торгівлі продуктами харчування та сільгоспсировиною і живими тваринами (175% і 538% рівня країни); від 82 до 112 тис. грн у переробних підприємствах харчової промисловості (47% та 65% рівня країни) та 78 тис. грн у суб'єктів роздрібною торгівлі (або 45%) (Рис. 5). Цими розрахунками засвідчено суттєві деформації у формуванні й розподілі доданої вартості між суб'єктами агропродовольчого ланцюга та порушення гармонії економічних відносин.

Рис. 4. Додана вартість та витрати на персонал на одного зайнятого за видами економічної діяльності суб'єктів ринку продукції тваринництва в Україні за 2012-2018 роки, тис. грн

При цьому в тих галузях, в яких формується найбільший обсяг доданої вартості на одного зайнятого, спостерігається така суперечлива комбінація явищ, як збільшення кількості зайнятих працівників за максимальної збитковості бізнесу.

Рис. 5. Валовий прибуток, змішаний дохід господарської діяльності (з урахуванням інших податків) на одного зайнятого за видами економічної діяльності суб'єктів ринку продукції тваринництва в Україні за 2012-2018 роки, тис. грн

У дослідженні розглянуто результати створення доданої вартості на одного зайнятого суб'єктами цінового ланцюга продукції тваринництва у великих, середніх, малих та мікропідприємствах (Табл. 2).

Таблиця 2. Додана вартість підприємств за видами економічної діяльності на одного зайнятого працівника з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства в Україні у 2018 році, тис. грн

Галузь економіки	Усього	Великі підприємства	Середні підприємства	Малі підприємства	З них мікропідприємства
Всього в економіці	387,72	568,57	348,73	279,41	234,24
Виробники продукції тваринництва	308,39	811,29	236,39	263,85	168,69
Оптова торгівля с.-г. сировиною та живими тваринами	1288,43	692,90	3126,08	560,28	375,66
Переробні підприємства з виробництва м'ясних продуктів	240,44	311,99	161,01	271,18	259,70
Переробні підприємства з виробництва молочних продуктів	238,42	373,15	190,64	319,43	683,08
Суб'єкти оптової торгівлі продуктами харчування	656,28	1974,88	348,18	338,69	245,81
Суб'єкти роздрібною торгівлі продуктами харчування	128,86	x	144,36	99,21	66,42

Здобуті дані підтверджують наявність диспропорцій у розподілі доданої вартості не тільки між підприємствами різних видів економічної діяльності, які об'єднані єдиним технологічним процесом, але й відмінності у розмірі створеної доданої вартості на одного зайнятого, залежно від розмірів підприємства. Так, у великих підприємствах створюється додана вартість на одного зайнятого, яка у декілька разів перевищує її розмір у малих підприємствах. Винятком є максимальний створений розмір доданої вартості на середніх за розміром підприємствах, які займаються оптовою торгівлею сільгоспсировиною та живими тваринами. Фактично суб'єкти малого та мікропідприємництва за такого розподілу доданої вартості знаходяться в умовах обмежених можливостей для розвитку, що порушує засади інклюзивності.

Наступним етапом дослідження стало опрацювання середніх цін реалізації продукції тваринництва у січні 2019 року, а саме, цін сільськогосподарських підприємств на етапі виробництва продукції, цін виробників промислової продукції на етапі переробки і середніх споживчих цін на товари (послуги) на етапі оптово-роздрібною торгівлі²⁶². Отже, ціновий ланцюг є поетапним процесом формування цін на продукти харчування від цін виробників сільськогосподарської продукції, оптово-відпускних цін виробників продуктів харчування (переробних підприємств), цін оптової ланки сфери торгівлі до роздрібних цін торговельних мереж і продовольчих ринків, а саме, до споживчих цін.

До складу споживчої ціни реалізації (Рис. 6) входить розмір грошової маси, який отримує кожний учасник ринку на певному етапі просування продукції (виробництва, переробки, торгівлі).

Структура цінового ланцюга на тваринницьку продукцію (Рис. 7) має такий вигляд: виробники м'ясомолочної продукції отримують від 30% до 33% грошової маси, виробники продукції птахівництва до 52%; переробні підприємства харчової промисловості отримують від 13,5% від переробки м'яса птиці, 22-25% – м'яса яловичини та свинини, до майже 32% від переробки молока; частка представників оптово-роздрібною торгівлі становить від 34% до 50% споживчої ціни тваринницької продукції.

За результатами оцінювання частки кожного з учасників цінового ланцюга у ціні кінцевої продукції тваринництва (Рис. 8) виявлено, що до 30% кінцевої споживчої ціни отримують безпосередні виробники м'яса ВРХ та свиней і до 35% – виробники молока. Така

²⁶² Середні ціни реалізації сільськогосподарської продукції; Середні ціни виробників промислової продукції; Середні споживчі ціни на товари (послуги). Офіційний сайт Державної служби статистики України.

частка не дозволяє підприємствам активно нарощувати обсяги виробництва. Водночас, сільськогосподарські підприємства галузі птахівництва отримують 47,6% споживчої ціни при реалізації м'яса птиці та 64,5% – при реалізації яєць, що дозволило їм суттєво збільшити обсяги виробництва продукції птахівництва, особливо м'яса.

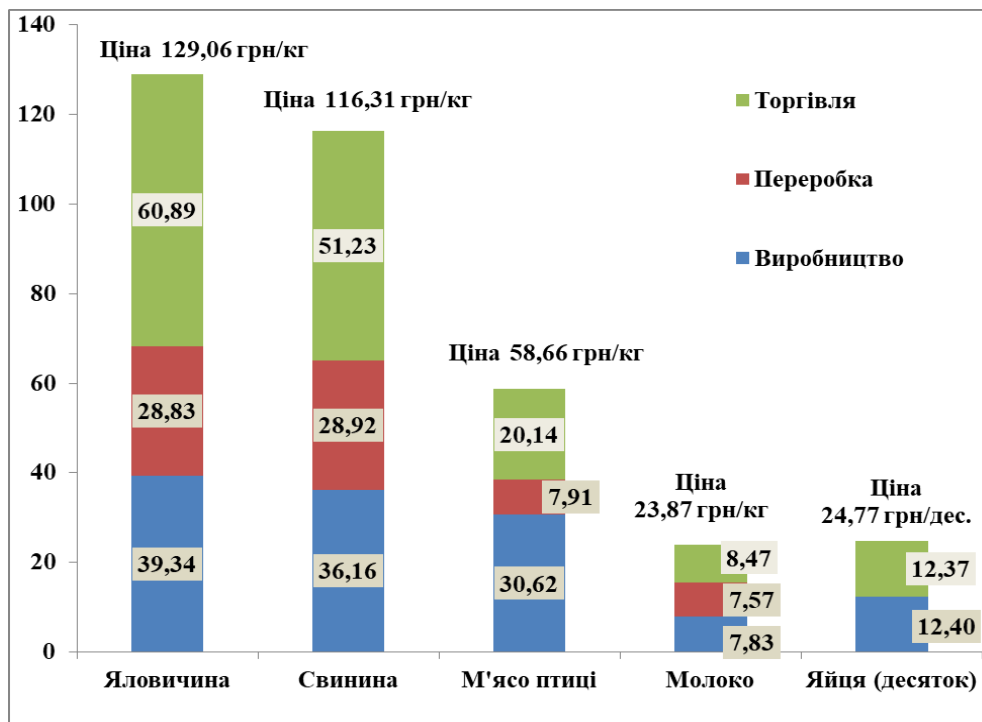

Рис. 6. Склад споживчих цін продукції тваринництва в Україні (січень 2019 року), грн/кг

Аналізом вертикальної трансмісії ціни на продукцію тваринництва розкрито, якою мірою та протягом якого часу (часовий лаг) відбувається реакція підприємств з переробки і торгівлі на зміну ціни сільськогосподарської сировини, та які наслідки цього процесу для всіх учасників економічних відносин, у тому числі для споживачів.

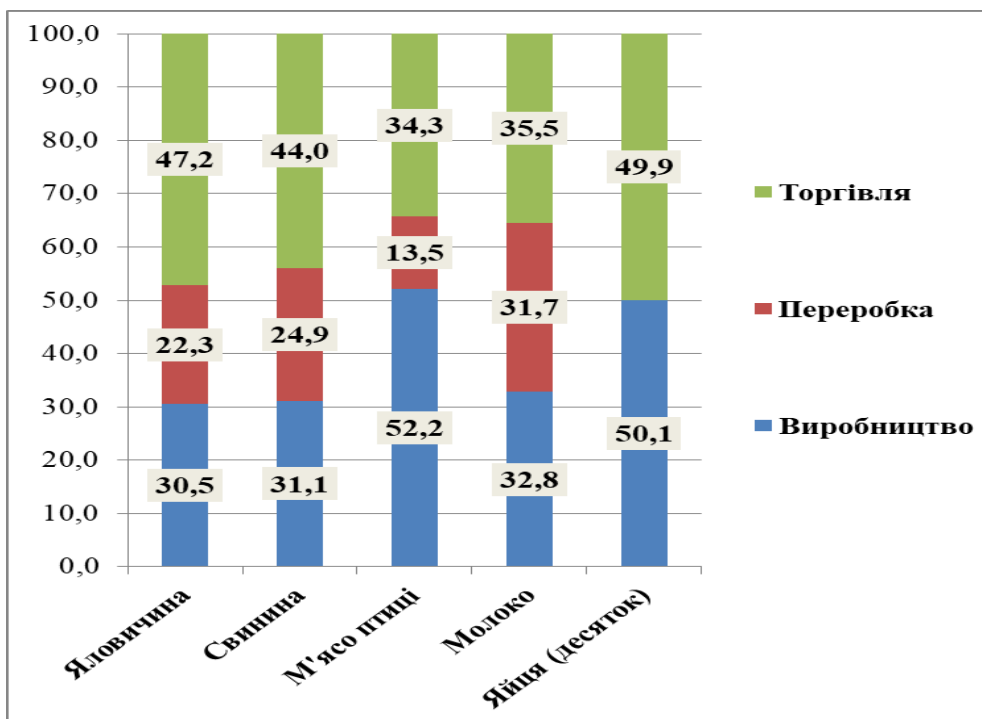

Рис. 7. Структура цінового ланцюга на тваринницьку продукцію в Україні у січні 2019 року, %

Для аналізу трансмісії ціни продукції тваринництва було побудовано модель лінійної регресії. Період: 2013-2019 роки. Результати аналізу трансмісії (Табл. 3), підтверджують мультиплікативне зростання ціни в процесі трансмісії після збільшення ціни сільськогосподарськими підприємствами, тобто темпи зростання ціни реалізації кінцевої продукції підприємствами харчової промисловості і торгівлі є вищими за темпи збільшення цін сільгоспідприємствами.

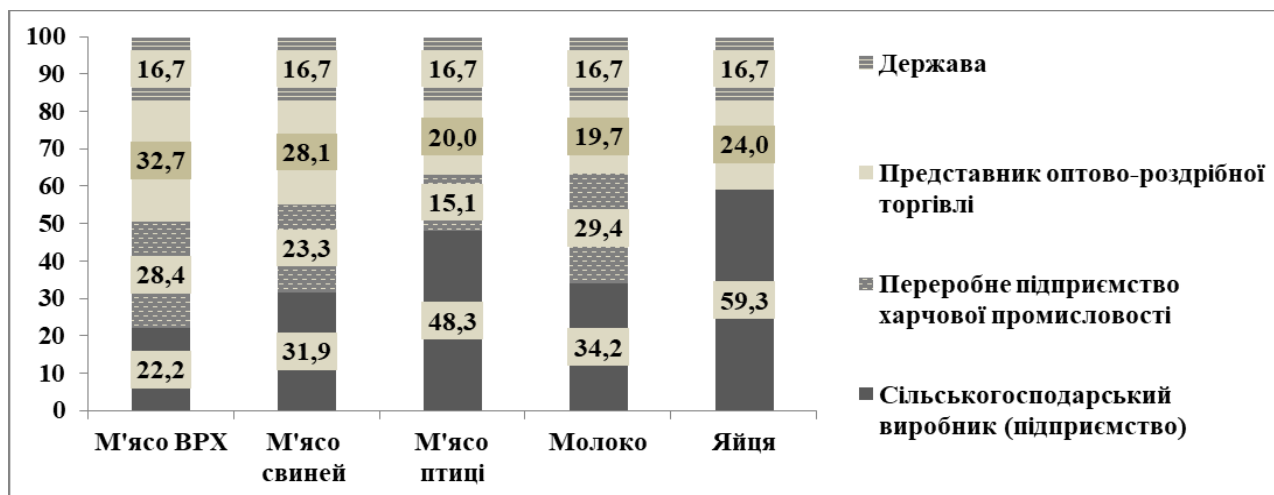

Рис. 8. Структура споживчої (роздрібної) ціни продукції тваринництва в Україні у 2019 році, %

За підвищення ціни реалізації м'яса ВРХ (як сировини) сільгоспідприємствами на 1 грн у переробній промисловості ціна збільшується на 1,91 грн, а споживча ціна в торгівлі – на 3,48 грн; за підвищення ціни реалізації м'яса свиней сільгоспідприємствами на 1 грн у переробній промисловості ціна збільшується на 1,50, споживча ціна в торгівлі – на 2,73 грн; ціна на м'ясо птиці за збільшення у виробників на 1 грн, після переробки збільшується на 1,16 грн, у роздрібній мережі – на 1,89 грн; з підвищенням ціни на сире молоко у сільгоспідприємства на 1 грн, ціна на оброблене молоко в переробці збільшується на 1,96, а роздрібна ціна для кінцевого споживача, відповідно, – на 3,25 грн; збільшення ціни за 1000 шт яєць у виробника на 1 грн призводить до збільшення ціни у представників торгівлі на 1,62 грн на споживчому ринку.

Таблиця 3. Аналіз трансмісії ціни на продукцію тваринництва в Україні

Продукція	Зміна ціни:					
	ціна м'ясо-молочної сировини		ціна виробників промислової продукції		споживча ціна	
	+, - грн	R ¹	+, - грн	R	+, - грн	R
1. Прогноз зміни ціни на наступний період (місяць):						
М'ясо ВРХ	290,5 (+0,996%)	0,928	605,7 (+0,912%)	0,966	1139,1 (+0,869%)	0,980
М'ясо свиней	373,7 (+0,953%)	0,958	572,7 (+0,844%)	0,954	1052,0 (+0,857%)	0,967
М'ясо птиці	289,2 (+0,963%)	0,976	339,1 (+0,859%)	0,955	560,4 (+0,900%)	0,986
Молоко	74,8 (+0,883%)	0,955	153,7 (+0,976%)	0,982	256,3 (+1,036%)	0,988
Яйця	10,4 (+0,935%)	0,735	x	x	18,7 (+0,998%)	0,739
2. Зміна ціни за збільшення цін сільгоспвиробника:						
М'ясо ВРХ	+1,00	x	+1,91	0,955	+3,48	0,937
М'ясо свиней	+1,00	x	+1,50	0,978	+2,73	0,980
М'ясо птиці	+1,00	x	+1,16	0,972	+1,89	0,983
Молоко	+1,00	x	+1,96	0,983	+3,25	0,981
Яйця	+1,00	x	x	x	+1,62	0,903

¹R – коефіцієнт кореляції

Отже, спостерігається недосконалість процесу передачі ціни від сільськогосподарських підприємств до споживачів (населення). Зазначені суб'єкти є найбільш уразливими групами внаслідок існуючого механізму трансмісії ціни.

Нівелювання деформацій у розподілі доданої вартості та трансмісії ціни потребує розвитку інтеграційних процесів, як між підприємствами сільського господарства (горизонтальна інтеграція) для зміцнення ринкової сили підприємств-виробників сирової продукції тваринництва, так і міжгалузевої інтеграції (вертикальної). Зазначене має відбуватися шляхом перерозподілу доданої вартості на користь сільськогосподарських підприємств, які можуть самостійно виконувати функції оптових посередників із реалізації сільськогосподарської сировини, живих тварин та готових продуктів харчування. Виконання перерахованих функцій наразі створює понад 50% загальної доданої вартості у ціновому ланцюзі продукції тваринництва.

У 2019 році на переробні підприємства країни надійшло лише 710,3 тис. т молока гатунку екстра, що становить 7,3% від всього молока, виробленого в Україні. Інновації породжують як нові можливості, так і нові загрози для якості та безпечності продуктів харчування. У 2019 році в Україні затверджено нові вимоги до безпечності та якості молока і молочних продуктів, згідно з якими з 1 січня 2020 року почали діяти сучасні системи контролю безпечності харчових продуктів на основі оцінки ризиків у молочному ланцюгу доданої вартості. Підвищення якості продукції є важливим завданням для всіх суб'єктів агропродовольчих ланцюгів. Тому крім удосконалення компонентів механізмів ціноутворення на продукцію тваринництва запорукою гармонізації економічних відносин є створення ефективного механізму управління якістю і безпечністю харчових продуктів. Формування його компонентів має відбуватися на рівні підприємств усіх ланок ланцюга, галузевому, міжгалузевому та на рівні держави. На рівні підприємств цей механізм має включати такі блоки: плановий; стандартизація, сертифікація та інформаційне забезпечення; маркетинговий; кадровий; виробничий; збутовий; обліково-фінансовий; блок аудиту та контролю.

Поряд із розширенням коридорів свободи для товаровиробників щодо вибору якості продукції посиленою має бути їх відповідальність щодо безпечності та корисності продуктів харчування. Запровадження системи НАССР має відбуватися на основі проектування та визначення «контрольних точок» відповідальності у всьому агропродовольчому ланцюгу з аудитом та контролем, як на кожній ланці технологічного процесу, так і загального, який доцільно здійснювати представникам переробних підприємств.

Відносно гарантування екологічної безпеки, встановлено, що скорочення поголів'я тварин, з одного боку, зменшує викиди парникових газів, а з іншого спричинює зростання втрат гумусу й погіршення фізичних властивостей ґрунту (Рис. 8), що призводить до зниження продуктивності ґрунту й обсягів виробництва продукції тваринництва, суттєво розбалансовує галузеве співвідношення у сільському господарстві, є причиною збільшення рівня безробіття на сільських територіях, веде до недоотримання економічної вигоди підприємствами від сільськогосподарської діяльності в цілому.

Доведено, що у контексті якості ґрунтів в умовах України збільшення поголів'я тварин шляхом стимулювання створення малого підприємництва на селі, розвитку фермерства, об'єднання господарств населення у різні види кооперативів та розвитку тваринницьких комплексів на інноваційній основі при дотриманні вимог щодо щільності поголів'я, умов утримання тварин, використання та утилізації відходів сприятимуть вирішенню питань екологічної безпеки. Запропонований організаційно-економічний механізм забезпечення екологічної безпеки у виробництві та просуванні продукції тваринництва базується на інтеграції екологічної політики підприємств-виробників продукції тваринництва з політикою державного регулювання.

У даному дослідженні отримано нове вирішення важливої наукової проблеми обґрунтування важливості правильного розуміння змісту фінансової грамотності,

підприємливості, гармонії в економіці, гармонізації економічних відносин з метою підвищення загального рівня добробуту всіх членів суспільства.

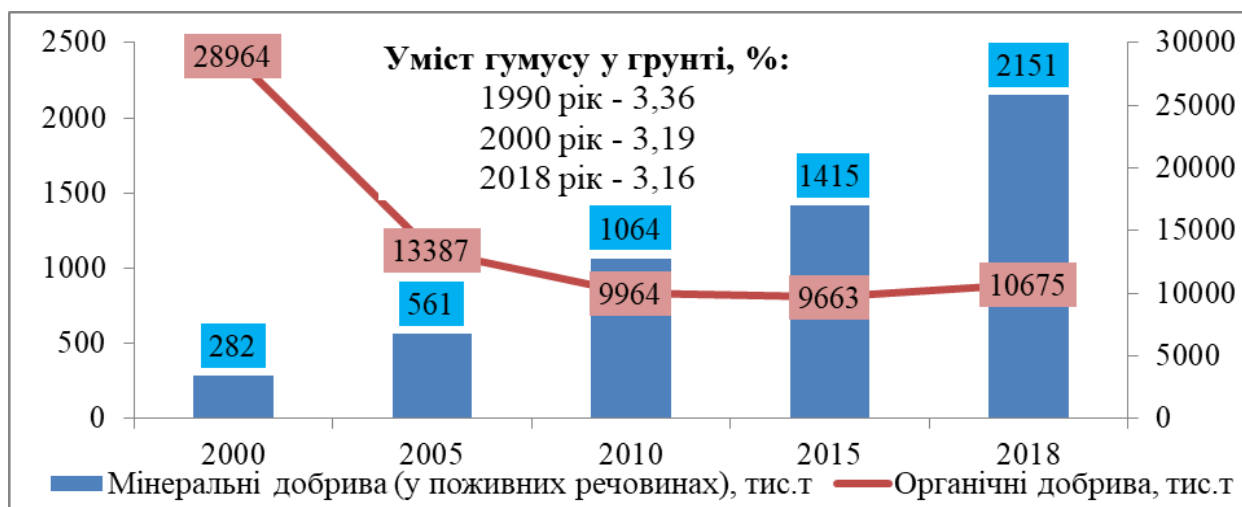

Рис. 8. Внесення мінеральних та органічних добрив і вміст гумусу у ґрунті в Україні

Розуміння змісту фінансової грамотності та підприємливості, в тому числі оволодіння підприємницької компетентністю, у освітньому процесі базової школи, забезпечить, по-перше, результативність освітнього процесу, оскільки дозволить розкрити всі потенційні можливості здобувачів освіти Нової української школи щодо знань з економіки; по-друге, у майбутньому дозволить гармонізувати економічні відносини між усіма учасниками ринку, що є умовою наближення до загального добробуту суспільства.

Доведено, що концептуальним підходом для наукового обґрунтування забезпечення сталого інклюзивного розвитку соціо-еколого-економічної системи має стати парадигма гармонізації елементів економічної системи, зокрема, економічних відносин між суб'єктами (учасниками) ринку, яка є його необхідною умовою розвитку.

Обґрунтовано трактування «фінансової грамотності», як вміння вибудовувати ефективні економічні відносини з метою забезпечення зростання добробуту всіх рівнів (на рівні людини, родини, суспільства, країни, людства). Також трактування «гармонії» як економічної категорії, як такого стану економічної системи, злагодженого взаємозв'язку її елементів з їхніми властивостями, який є одночасно умовою, метою і результатом існування самої системи. Ключовими критеріями гармонії в економіці визначено: злагодженість, узгодженість, співмірність, стійкість, координованість, збалансованість, урівноваженість, керованість, ефективність, результативність. Гармонізацію складових економічної системи запропоновано розглядати як процес узгодження взаємозв'язків, що виникають між основними елементами системи, з метою забезпечення злагодженого функціонування (у просторі) та сталого розвитку (в часі) самої системи.

Узагальнено теоретичні засади гармонізації економічних відносин між учасниками агропродовольчого ринку, зокрема ринку продукції тваринництва, і запропоновано авторське визначення поняття «економічні відносини між учасниками ринку продукції тваринництва» як форми зв'язків та взаємозалежностей учасників цих відносин, які виникають з приводу реалізації (купівлі-продажу) продукції тваринництва та забезпечення умов відтворення з метою задоволення потреб учасників шляхом реалізації їхніх інтересів. Виділені суб'єкти (учасники) таких відносин: сільськогосподарські підприємства та інші товаровиробники продукції сільського господарства; переробні підприємства харчової промисловості (м'ясного та молочного напрямів); представники оптово-роздрібною торгівлі; населення (як кінцевий споживач, як працівник агропродовольчого сектору і як сільська спільнота); держава (як гарант продовольчої, соціальної, економічної та екологічної безпеки). Економічні відносини нерозривно пов'язані з динамічним економічним простором, який є сукупністю економічних процесів, суб'єктів господарювання поєднаних економічними

відносинами, що функціонують у певному інституційному середовищі та інформаційному полі щодо здійснення економічної діяльності, формування та розподілу її результатів.

Виділено такі групи критеріїв діагностики та класифікації видів економічних відносин: за сферою суспільного відтворення (відносини у галузі виробництва, розподілу, обміну або споживання); за рівнем підпорядкованості (горизонтальні й вертикальні); за характером взаємодії (добровільні, примусові, експлуаторські й дискримінаційні); за ступенем регламентованості (формальні й неформальні); за сутністю (обміну, конкуренції, співробітництва); за тривалістю (короткотермінові та довготермінові); за періодичністю (регулярні або стійкі, епізодичні або змінні); за вигідністю (взаємовигідні та односторонньо вигідні); за змістом або природою (виробничі, розподільчі, торгівельні, фінансові, сервісні та ін.); за формами, об'єктами та змістом (соціально-економічні, техніко-економічні, організаційно-економічні, еколого-економічні, інформаційно-економічні); за суб'єктами та спрямованістю (внутрішньогосподарські, між представниками бізнесу (а саме: міжгосподарські, внутрішньогалузеві, міжгалузеві), між бізнесом і державою, між бізнесом і споживачем, між державою і споживачем).

Запропоновано авторське визначення поняття «гармонія економічних відносин» як такий рівень злагодженості, стійкості, узгодженості, координованості, збалансованості, оптимального співвідношення, урівноваженості, впорядкованості, керованості економічних відносин між учасниками, який є умовою, метою і результатом їх сталого інклюзивного розвитку та в цілому економічної системи. Обґрунтовано, що гармонізацію економічних відносин слід розглядати як процес наближення до такого рівня гармонії, під час якого відбувається цілеспрямоване, погоджене, взаємовигідне узгодження інтересів, дій та процесів між усіма учасниками відносин на засадах сталого інклюзивного розвитку. Головною умовою такого розвитку є те, що інтереси більшості суб'єктів господарювання (економічних агентів) мають бути спрямовані на реалізацію цілей сталого розвитку шляхом формування вертикальних, формальних, довгострокових, регулярних (стійких), взаємовигідних і надійних економічних відносин, основою яких є організаційно-технологічні особливості виробництва та реалізації продукції тваринництва.

Механізми гармонізації економічних відносин сільськогосподарських підприємств з суб'єктами ринку продукції тваринництва покликані забезпечити узгодженість інтересів їх суб'єктів з метою максимального задоволення потреб учасників та досягнення цілей сталого інклюзивного розвитку з урахуванням існуючих кількісних, якісних та інших обмежень. У складі ключових механізмів гармонізації економічних відносин між сільськогосподарськими підприємствами з суб'єктами ринку продукції тваринництва виокремлені механізми, які мають вирішальне значення для узгодження інтересів усіх учасників ринку. А саме: ціноутворення, державного регулювання, управління якістю продукції, екологічної безпеки та управління ризиками. Імплементация перерахованих механізмів наближає економічні відносини між їх учасниками до стану гармонії.

Авторський підхід до вирішення проблеми гармонізації економічних відносин між суб'єктами ринку продукції тваринництва, базується на таких принципах: інклюзивності; максимізації взаємної вигоди та ефективності; узгодженості економічних інтересів (досягнення консенсусу); системності; керованості і цілеспрямованості; координованості; соціальної справедливості; відкритості та наукової обґрунтованості.

Формалізовано три системи індикаторів оцінки гармонійності економічних відносин між підприємствами на ринку продукції тваринництва: перша – для характеристики умов господарювання всіх учасників ринку шляхом аналізу основних соціально-економічних показників України та місця сільського господарства, зокрема, підприємств галузі тваринництва, в економіці країни; друга – для оцінювання результативності та ефективності господарювання підприємств-учасників агропродовольчого ланцюга зазначеної продукції (суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності); третя – для оцінювання гармонійності економічних відносин підприємств-виробників продукції тваринництва з

іншими учасниками цінового ланцюга, в якій показники розбито на блок критеріїв інклюзивності, блок соціально-економічних критеріїв та блок екологічних критеріїв.

Узагальнено динаміку умов господарювання підприємств ринку продукції тваринництва України за соціально-економічними критеріями. Так, зменшення кількості потенційних споживачів країни (населення), їх низька купівельна спроможність, галузеве розшарування за доходами, зменшення прямих іноземних інвестицій та зростання фінансових ризиків в умовах нарощування боргової залежності не дозволяє підприємствам-учасникам зазначеного ринку сформувати гармонійні відносини.

Доведено, що положення сільськогосподарських підприємств в ланцюгу руху продукції тваринництва від виробництва до споживання зумовлює зниження рівня продовольчої безпеки в Україні. Проведений аналіз споживання основних продуктів харчування дає підстави констатувати, що індикатор достатності споживання продуктів тваринного походження не досягає 100%. Крім того, вітчизняне виробництво м'ясо-молочної продукції лише на 60-70% задовольняє раціональні норми споживання; реальна структура споживання м'яса та м'ясопродуктів за асортиментом істотно відрізняється від науково обґрунтованої; частка витрат середньостатистичної сім'ї в Україні на продовольство сягає рівня понад 40%, порівняно з 11-17% в таких європейських країнах, як Німеччина, Франція, Італія та Польща.

Сучасний розвиток сільського господарства, відповідно і підприємств галузі тваринництва, є дисгармонійним. У 2018 році обсяг валової продукції тваринництва (у постійних цінах) становив лише 53,5% рівня 1990 року. За 2010-2018 роки виробництво зазначеної продукції зросло на 5,2% (за рахунок лише продукції птахівництва), поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 25,8%, у тому числі корів – на 27,1%, поголів'я свиней зменшилося на 24,3%. Виробництво більшості видів продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах є збитковим. Середній розмір витрат на одного зайнятого у тваринництві становить 78% рівня витрат в економіці. Такі характеристики стану підприємств галузі породжують низку системних проблем щодо забезпечення продовольчої, соціально-економічної та екологічної безпеки.

Виявлено, що характерним для підприємств-учасників ринку продукції тваринництва є суттєва розбіжність у масштабах виробництва, у рівні капіталізації, у тривалості виробничого процесу, в ефективності використання активів та у показниках рентабельності. Також результати розрахунків свідчать про відсутність прямого зв'язку між показниками результативності та ефективності (рентабельності) господарювання. Отже, сучасний розвиток економічних суб'єктів є диспропорційним через існування проблем нерівності, нееквівалентності та неузгодженості економічних відносин.

Доведено, що показник розміру доданої вартості, створеної на одного зайнятого працівника (за видами економічної діяльності), є важливим прийомом кількісного вираження як рівня узгодженості економічних інтересів суб'єктів ринку, так і ступеня розподілу доданої вартості між різногалузевими підприємствами єдиного технологічного процесу. Такий елемент доданої вартості як витрати на персонал з розрахунку на одного зайнятого працівника дозволяє визначити урівноваженість та справедливність політики оплати праці зазначених підприємств.

Визначення розміру складових елементів доданої вартості на одного зайнятого засвідчує нееквівалентність у формуванні доходів у різногалузевих підприємствах ринку продукції тваринництва, зумовлює деформації у розвитку підприємств-суб'єктів цінового ланцюга, порушує умови гармонії економічних відносин між ними.

Шляхом побудови трендових моделей розроблено прогноз тенденцій змін ціни на кожному технологічному етапі реалізації продукції тваринництва. Так, збільшення ціни на м'ясо-молочну продукцію від сільгоспвиробника на одиницю послідовно трансформує ціну переробки з коефіцієнтом 1,9, і автоматично відбивається у роздрібній ціні, яку сплачує кінцевий споживач, з коефіцієнтом більше 3. Результати моделювання підтверджують ринкову «слабкість» сільськогосподарських підприємств, які не лише не впливають на ціну ринку, але й темпи збільшення ціни продукції тваринництва для споживачів значно

перевищують темпи збільшення ціни сільгоспідприємств, таким чином останні є заручниками її мультиплікативного підвищення для кінцевих споживачів. Зазначене зумовлює суттєві загрози продовольчої безпеки країни в цілому.

Функціонуючий нині механізм керування якістю продукції тваринництва на всіх етапах її виробництва і реалізації базується на продукторієнтованому підході до забезпечення якості та гарантування безпечності продуктів харчування і полягає у випробуванні (визначені якості) готової м'ясо-молочної продукції, ігноруючи при цьому процеси її виробництва, переробки та реалізації. Тому наявний механізм управління якістю продуктів харчування є неефективним і не відповідає чинним міжнародним тенденціям.

Враховуючи значну роль тваринництва у підтримці оптимального балансу гумусу і стійкої родючості ґрунтів, механізм підтримки екологічної безпеки повинен бути спрямованим на трансформацію господарств населення у малі та середні підприємницькі ферми. Економічно обґрунтовано необхідність розвитку фермерства, кооперації господарств населення й активізації малого підприємництва на сільських територіях з метою зміцнення ринкової сили сільськогосподарських підприємств-виробників продукції тваринництва.

Сучасним ключовим фактором гармонійного розвитку економічних відносин між усіма учасниками ринку виступають інтеграційні процеси як на рівні сільськогосподарських підприємств (горизонтальна інтеграція), на рівні агропродовольчого ланцюга (вертикальна інтеграція), так і зі споживачами кінцевої продукції. Виявлено, що, з одного боку, наслідком внутрішнього інтегрування є досягнення оптимальних пропорцій створення доданої вартості; з іншого – забезпечення сталого інклюзивного розвитку підприємств, сільських територій, країни. Головною умовою наближення до загального добробуту суспільства є саме підвищення обізнаності всіх учасників ринку, починаючи зі школярів, щодо фінансової грамотності та підприємливості.

Література

1. Андрійчук В. Навчання фінансової грамотності учнів початкової школи: міжнародний досвід. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* (Серія: педагогічні науки). Вип. № 1 (66), 2021. DOI: 10.28925/1609-8595.2021.1.10.
2. Бахмат Н. В. Формування основ фінансової грамотності молодших школярів на уроках математики в новій українській школі. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Вип. 31 (2-2021). Категорія «Б». DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2021-31-107-122>.
3. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 7. С. 55-70.
4. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70-85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2019_1_6 (дата звернення 13. 10. 2022).
5. Геєць В. М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 7-22.
6. Гільберг Т. Формування підприємницької компетентності в інтегрованому курсі «Я досліджую світ». *Початкова школа*. 2020. № 2. С. 10-15.
7. Голікова Т. В. Інструменти регулювання просторово-економічного розвитку України: монографія. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2014. 244 с.
8. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки України: монографія. Житомир: ДВНЗ «Держ. агрокол. ун-т», 2008. 384 с.
9. Зінчук Т. О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 4. С. 132-137.
10. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст.: навч. посіб. / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Київ: Знання, 2011. 566 с.

11. Козакевич А. С. Формування підприємливості та фінансової грамотності як фундамент економічної освіти дітей шкільного віку. *Економіка та суспільство*. Випуск № 38/2022. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-43> (дата звернення 13. 10. 2022).
12. Кравченко О. М. Гармонізація в системі економічних категорій. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 жовтня 2018 р.). Харків: Діса плюс, 2018. С. 161-165.
13. Кравченко О. М. Гармонізація економічної системи. *Економіка АПК*. 2017. № 11. С. 51-56.
14. Кравченко О. М. Дисгармонії інноваційного розвитку учасників агропродовольчого ринку продукції тваринництва України. *Теоретичні та практичні засади забезпечення сталого агровиробництва та соціально-економічного розвитку сільських територій в умовах інноваційної економіки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (20 травня 2021 р.) Харків: ХНАУ, 2021. 244 с. С. 20-23.
15. Кравченко О. М. Механізми гармонізації економічних відносин сільськогосподарських підприємств з суб'єктами ринку продукції тваринництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра економ. наук: 08.00.04. Суми, СНАУ. 2020. 42 с.
16. Кравчина О. Є. Використання комп'ютерно орієнтованого навчального середовища для розвитку підприємницької компетентності учнів (європейський досвід). DOI: 10.24144/2524-0609.2020.46.174-179.
17. Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.
18. Манцуров І. Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 71-87.
19. Манцуров І., Манцуров Д., Храпунова Я. Міжнародні стандарти інклюзивного розвитку як основа формування ефективної економічної політики держави. *Журнал європейської економіки*. 2018. Т. 17, № 4 (67). С. 413-437.
20. Міністерство освіти і науки України. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення 13. 10. 2022).
21. Міністерство фінансів України. Середня зарплата в Україні. Середня зарплата в Європі. URL: <https://minfin.com.ua/> (дата звернення 13. 10. 2022).
22. Муляр В. І. Тема гармонії у філософії Конфуція. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 140. С. 50-53.
23. Муляр В. І. Феномен гармонії в культурі Сходу: традиція індуїзму. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122. С. 163-168.
24. Національна парадигма сталого розвитку України: 2-ге вид., перероб. і доп. / за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
25. Національний банк України. Кількість банків в Україні (2008-2022). URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic> (дата звернення 13. 10. 2022).
26. Небрат В. В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 151-168.
27. Небрат В. В. Теоретичні основи дослідження інституційної трансформації економіки. *Економічна теорія*. 2017. № 2. С. 34-49.
28. Небрат В. В. Теоретичні погляди М. Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної думки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Економіка*. 2006. № 84. С. 56-58.
29. Онегіна В. М. Теоретико-методологічні основи дослідження інноваційної системи університету в умовах діджиталізації. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (присвяченої 100-річчю від Дня народження професора Турченка Михайла

Михайловича): Управління розвитком соціально-економічних систем, 15-16 червня 2022 року. Харків: ДБТУ, 2022. С. 177-179.

30. Онегіна В. М., Вітковський Ю. П., Кравченко Ю. М. Фінансове забезпечення у стратегічному управлінні інноваційним розвитком. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 3. С. 74-80.

31. Павленко А. Другосортний продукт: до чого призведе відмова від молока «від населення». URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/drugosortnij-produkt-do-cogo-prizvede-vidmova-vid-moloka-vid-naselenna> (дата звернення 13. 10. 2022).

32. Пріма Р., Бортнюк Т. Підприємницька компетентність: сутність та дефініціювання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2021, № 1 (105). С. 249-258. DOI 10.24139/2312-5993/2021.01/249-258.

33. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди VS перспективи. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 187-197.

34. Середні ціни реалізації сільськогосподарської продукції; Середні ціни виробників промислової продукції; Середні споживчі ціни на товари (послуги). Офіційний сайт Державної служби статистики України. Київ. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 06. 10. 2021).

35. Цапко-Піддубна О. І. Принцип інклюзивності у сучасних концепціях економічного зростання. *Проблеми економіки*. 2018. № 3 (37). С. 29-36.

36. Чмут А. В. Сутність гармонізації як економічної категорії. *Modern economics*. 2017. № 1. С. 61-65.

37. Чмут А. В., Антош Н. В. Гармонізація відносин молокопереробних підприємств із постачальниками сировини в умовах посилення контролю якості та безпечності харчових продуктів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2017. Вип. 26, Ч. 2. С. 24-28.

38. Entrepreneurship Education at School in Europe. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2016. URL: https://publications.europa.eu/resource/cellar/74a7d356-dc53-11e5-8fea-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1 (дата звернення: 15. 10. 2022).

39. Global Innovation Index 2020. Report / Cornell University, INSEAD, and the World Intellectual Property Organization (WIPO). URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf (дата звернення 13. 10. 2022).

40. Kravchenko Olha. Harmonization of agricultural production is the basis of sustainable development of socio-economic system of Ukraine: monograph 5. Information aspects of socio-economic systems' development / ed. by Aleksander Ostenda and Tetyana Nestorenko. Katowicah: Katowice School of Technology, 2016. P. 228-237.

41. The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights. World Economic Forum. 2018. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf (дата звернення 13. 10. 2022).

42. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Керри. СПб., 1860. 72 с.

43. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1895. 471 с.

44. Клейнер Г. Б. Экономика должна быть гармоничной. *Экономика и жизнь*. 2008. № 19 (9233). URL: <https://kleiner.ru/wp-content/uploads/2014/12/ekonomika-dolzha-byit-garmonichnou.pdf> (дата звернення 13. 10. 2022).

45. Клейнер Г. Б. Системная экономика как платформа развития современной экономической теории. *Вопросы экономики*. № 6. С. 4-28.

46. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии; Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии / сост., вступ. ст. и коммент. М. К. Бункиной, А. М. Семенова. Москва: Дело, 2000. 232 с.